

UOT 81`28

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

NEHRƏM ŞİVƏSİNDƏ AHƏNG QANUNU

Məqalə Azərbaycan dilinin Nehrəm şivəsində ahəng qanununun öyrənilməsinə həsr olunub. Qeyd etməliyə ki, bu şivədə işlənən fonetik hadisələr maraqlıdır. Tədqiqatda müəllif ahəng qanununundan danışmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Nehrəm şivəsini Naxçıvan dialekt və şivələrindən fərqləndirən bir sıra hadisələr var. Ahəng qanununun müasir dilçilik aspektindən öyrənilməsi bir sıra maraqlı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Nehrəm şivəsi, ahəng qanunu, fonetik hadisələr, assimilyasiya

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, dialektlərdəki fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdən daha çox üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik. Bu aspektdən yanaşdığımız zaman Nehrəm şivəsi Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində özünəməxsus keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Nehrəm şivəsində qarşımıza çıxan maraqlı fonetik hadisələrdən biri də ahəng qanunudur. Bildiyimiz kimi, ahəng qanunu türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin ən sabit, möhkəm və milliliyinin əsas daşıyıcılarından hesab edilən qanunlardandır. Mövzuya dair araşdırmanın dəqiq aparılması üçün əvvəlcə fonetik qanun nədir? Sualını düzgün cavablandırmaq lazımdır. Bununla bağlı olaraq A.Axundovun tədqiqatında oxuyuruq: “Fonetik əvəzlənmələr dilimizdə daha geniş sahəni əhatə edir, həm saitlər, həm də samitlər sahəsində özünü göstərir. Lakin dilimizdə çox mühüm bir fonetik hadisə var ki, o, həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir. Həmin fonetik hadisə başqa fonetik hadisələrdən öz daimiliyi ilə kəskin surətdə fərqləndiyindən onu fonetik qanun adlandırmaq daha doğrudur. Dilimizdə ahəng qanunu-damaq və dodaq ahəngi olmaqla iki qrupa ayrılır” (1, s.208-209). Keçən əsrin sonlarında aparılan araşdırmaları izlədiyimiz zaman görürük ki, tədqiqatçıların bir çoxu ahəng qanununa tabe olmayan sözlərin əsasən alınma sözlər olduğunu vurğulamışlar. Bir qrup tədqiqatçı isə bu yanaşmanın yalnız olduğuna diqqəti yönəltmişlər. Mövzu ilə bağlı tədqiqat aparan professor Adil Babayev yazır: “Bu qanun müəyyən mənada dilimizin atributudur. Amma “ahəng qanunu olan sözlər öz sözlərimizdir, bu qanunun pozulduğu sözlər isə alınmadır” kimi fikir yalnız olardı. Çünki bir çox alınmalar dilimizdə kombinator dəyişməyə məruz qaldığı kimi, bir çox söz də xarici təsirlə ahəngini itirmişdir” (3, s.184).

Apardığı araşdırmalarda ahəng qanununun öyrənilməsi tarixinə nəzər salan professor Əzizxan Tanrıverdi qeyd edir ki, M.Kaşğarının “Divanı”nda türk dillərindəki ahəng qanununun bir sıra səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunub. Azərbaycan dilindəki ahəng qanunu isə ilk dəfə olaraq Bəkir Çobanzadənin “Türk qrameri” (1930) kitabında geniş və sistemli şəkildə işıqlandırılıb. Dəqiq desək, B.Çobanzadə dodaq və damaq səslərinin uyuşması, damaq arxası və damaq önü saitlərin uyuşması, damaq arxası və damaq önü samitlərin uyuşmasını izah etməklə bərabər, “sinharmonizm” və “ahəng” terminlərinin işlənməsinə də bir aydınlıq gətirmişdir. O, bu müstəvidə “səslər uyuşması” terminin daha dəqiq olduğunu əsaslandırır. Ə.Dəmirçizadə də sinharmonizm terminini qəbul etmir. O isə ahəng qanunu termininə üstünlük verir (6).

Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ədəbi dilimizlə müqayisədə dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu bir o qədər də möhkəm deyil. Ahəng saxlamaq baxımında dialekt və şivələrimiz üç qrupda təsnif edilirlər.1) ahəngi bir çox hallarda pozan dialekt və şivələr 2)

ahəngi bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələr 3) ahəngi bəzi hallarda pozan dialekt və şivələr.

Ahəng qanununa riayət etmək baxımından Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində Şərur şivələri daha çox sabitliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn ədəbi dilimizdə ahəng qanununa tabe olmayan alınma mənşəli cihad, şahid kimi sözlər Şərur şivələrində cahat, şahat şəklində işlədilməkdədir. Məs.: Gərəx` əsli musurman cahatdan qormasın.

Ahəng qanununun tez-tez pozulması baxımından Ordubad dialekti və Culfa şivələri daha çox diqqəti cəlb edir. Nehrəm şivəsinə gəlincə deyə bilərik ki, burada ahəng qanunu müəyyən hallarda pozulsa da, əsasən saxlanılır. Belə ki, juma>cümə, güvan>güvən, quvət>qüvvət kimi sözlərdə biz ahəng qanununun pozulduğunu müəhəd edirik. Məs.: Bi kəsin o birnə güvanı qalmı:b.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nehrəm şivəsində ahəng qanunu damaq və dodaq ahəngi olmaqla iki qrupa ayrılır. Aparılan dialektoloji müşahidələr sübut edir ki, haqqında söhbət açdığımız şivədə damaq ahəngi, dodaq ahənginə nisbətən daha güclüdür. Saitləri ahəngi məsələsinə öz tədqiqatlarında ətraflı toxunan professor M.Şirəliyev göstərir ki, a səsindən sonra a, ı səsləri, ı səsindən sonra ı, a səsləri, ə səsindən sonra ə, i səsləri, ə səsindən sonra e, ə, i səsləri, i səsindən sonra i, ə səsləri gəlir (5, s.56).

Təbii ki, bu qanunauyğunluq damaq ahənginin dialekt və şivələrimizdəki əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin bu qanunauyğunluğun pozulması da dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən də Nehrəm şivəsində istisna edilmir. Azərbaycan dilinin Nehrəm şivəsində qarşımıza çıxan arəbə>araba ləksemi fikirlərimizi bir qədər də əsaslandırma bilmək üçün olduqca diqqət çəkən leksik vahidlərimizdən biridir. Məs.: Arəbədə toyu-gügədən ötrün dən apar:dım ki, Hüsen xəvər verdi. Göründüyü kimi sözün ilk hecası qalın a saiti ilə başlanmış olsa da, sonrakı hecalarda dilimizin damaq ahəngi qanunu pozulmuş və incə ə saitləri işlədilmişdir. Maraqlıdır ki, araba sözünün Nehrəm şivəsində arəbə şəklində tələffüzü bizlərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlədilən “Bu arəbəyi beşigim sandım” ifadəsini xatırladır. Belə bir fakt bizə əsas verir deyək ki, Nehrəm şivəsi dilimizin qədim leksik vahidlərinin ilkin formasını qoruyub saxlamaq baxımından da olduqca diqqətçəkici şivələrimizdən biridir. Tədqiqatçıların ümumi qənaəti bundan ibarətdir ki, damaq ahənginin pozulması dilimizin Şərqi qrupu dialekt və şivələri üçün daha xarakterikdir. Söz yox ki, bu fikri də mütləq hökm kimi qəbul etmək mümkün deyil. Çünki dilimizin tədqiq edilən Dərbənd dialektində a saitindən sonra o, u saitlərinin işləndiyi sözlərə rast gəlinir. Məs.: atan>atuv, qardaşın>qardaşuv və s. (2, s.24). Nehrəm şivələrində eyni formalı qaşiq>qaşuğ, palçıq>palçuğ nümunələrinə rast gəlirik. Konkret nümunələrdən də göründüyü kimi bu hallar dilimizin digər dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Yəni deyə bilərik ki, damaq ahəng dilimizin digər dialekt və şivələrindəki müəyyən qrup sözlər də pozula bilir. Culfa şivələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda da damaq ahənginin pozulması faktlarının olduğu qeyd edilmişdir. Damaq ahənginin pozulması faktı ilə dilimizin qədim yazılı abidələrində də rastlaşırıq. Fikirlərimizə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: “...Karılar dörd dürlüdür... Şabadañça yirindən örü turur, elin yüzün yumadan tokuz bazlammaç ilen bir külek yoğurd gözlər, toyunça tıka basa yir, elin böğrüne urur aydur: Bu ivi harab olası ere varaldan berü dahı karnum doymadı, yüzüm gülmədi, yayağum paşmak, yüzüm yaşmak görmedi..... ah nola-y-idi, bu öle -y-idi, birine dahı vara-y-idüm umarumdan yahşı uyar ola-y-idi” (4, s. 76).

Bizə qədər aparılan bütün araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində dodaq ahəngi pozulması damaq ahənginin pozulması ilə müqayisədə daha güclüdür. Dodaq ahənginin pozulması halları Nehrəm şivəsində bir sıra sözlərdə müşahidə edilir. Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, dodaq ahəngi onunla xarakterizə edilir ki, eynicinsli dodaqlanan

saitlər sözdə bir-birini izləsin. Əgər bu ardıcılıq istənilən formada pozulursa, o zaman həm sözdə dodaq ahənginin pozulması faktı ortaya çıxmış olur. Tədqiq etdiyimiz Nehrəm şivəsində biz bunu aşağıdakı kimi izləyirik:

1) Sözlərdə dilönü dodaqlanan saitlərdən sonra dilarxası dodaqlanmaya saitlərin işlənməsi: tutmaq>tutmağ, döymək>döyməğ, böyümək>böyümağ və s.

2) Dilarxası dodaqlanan saitlərdə sonra dilönü dodaqlanmayan saitlərin işlənməsi: doğru>dorğı, araya>arıya, çalqu>çalğı və s.

3) Dilönü dodaqlanmayan saitlərdən sonra dilarxası dodaqlanan saitlər işlənir: buzov>bizov, plov>pilov və s.

Bütün bu faktlar göstərir ki, Nehrəm şivəsində ahəng qanunu bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə maraqlıdır. Buradakı sözlərdə ahəng qanununun işlənməsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Aparılan müqayisə və təhlillər haqqında söhbət açdığımız Nehrəm şivəsindəki ahəng qanuna ilə bağlı məsələlərin az bir qismini əhatə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi nümunələrin qədim yazılı abidələrimizdə, demək olar ki, eyni formada işlədilməsi imkan verir deyək ki, Nehrəm şivəsi türk dilinin qədim və zəngin tarixini özündə yaşadan şivələrimizdən biridir. Düşünürük ki, Nehrəm şivəsinin nəinki fonetik sisteminin, həmçinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə araşdırmalarımız davam etdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbən dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1996, 276 s.
4. Ergin M.Dede Korkut Kitabı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 483 s.
5. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərqlər-Qərblər, 2008, 416 s.
6. Tanrıverdi. Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

Rashad Zulfugarov

HARMONY LAW IN NEHRAM ACCENT

The article has been devoted to the learning of harmony law used in Nehram accent. It is necessary to note that the phonetic events used in this accent are very interesting. In the research the author spoke about harmony law. The investigations show that there exist some phonetic events in Nehram accent that they differ the accent from the other dialects and accents of Nakhchivan. Harmony law is investigated by contemporary linguistic aspect in the article and so the author has got many new and interesting scientific results.

Keywords: *Nakhchivan, Nehram accent, harmony law, phonetic events, assimilation*

Рашад Зулфугаров

ЗАКОН ГАРМОНИИ В НЕГРАМСКОМ ГОВОРЕ

Статья посвящена изучению закона гармонии в неграмском говоре азербайджанского языка. Надо отметить, что фонетические явления, используемые в данном диалекте весьма интересны. В исследовательской работе автор рассказывает о законе гармонии. Проведённые исследования показывают, что имеется ряд явлений, которые отличают Неграмский говор от Нахчыванских диалектов и говоров. Изучение закона гармонии с аспекта современного языковедения позволяет получить ряд интересных выводов.

Ключевые слова: *Нахчыван, Неграмский говор, закон гармонии, фонетические явления, ассимиляция*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 21.06.2019

Son variant 23.09.2019